РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПОКАРАНЬ ЗА ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ ЗА ЛИТОВСЬКИМ СТАТУТОМ 1588 Р. І КОДЕКСОМ 1743 Р.: ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

КУДІН Сергій Володимирович - д.ю.н., професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Державного податкового університету
ORCID ID 0000-0003-1396-3212
КОСТЕНКО Ірина Валентинівна - к.ю.н., доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Державного податкового університету
ORCID ID 0000-0002-6974-023X
БАДАХОВ Юрій Назірович - к.ю.н., приватний адвокат
ORCID ID 0009-0003-5938-8716
УДК 343(477)"13/15"
DOI: https://doi.org/10.32782/ep.2024.2.33

У цій статті досліджено закономірності і особливості розвитку системи покарань за військові злочини від III редакції Литовського Статуту до Кодексу 1743 р. З'ясовано, що в зазначених документах чітко прослідковуються військові злочини, відомі і на сучасному етапі розвитку кримінального права України, частина з яких почала формуватися у XVI – XVIII ст. Виявлено, що в цих нормативних актах передбачені суворі покарання за військові злочини, тому що до питань дисципліни в армії у зазначений період ставились достатньо відповідально. Зроблено висновки, що достатньо сформована і розгалужена система покарань повинна була підтримувати сувору дисципліну у війську, обов'язок якого – захист держави, її територіальної цілісності.

Ключові слова: розвиток; покарання; мета покарання; принципи покарання; публічні покарання; смертна кара; тілесне покарання; система покарань приватного характеру; штраф

Постановка проблеми

Незалежно від рівня розвитку минулих цивілізацій, починаючи з 3600 р. до н.е. у світі було 1500 великих і малих війн, у яких загинуло приблизно 3 мільярди осіб. Це відбувалось заради досягнення незрозумілих зовнішніх та внутрішніх цілей, які були не варті такої надмірної ціни. Людство і досі не навчилося цивілізовано, за допомогою дипломатії домовлятися, і зараз є реальна загроза розв'язання третьої світової війни.

Боротьба за виживання вимагала від усіх країн створювати і утримувати армії, які захищали б населення від посягань ворогів, які претендували на їх землю. Така організація, як армія, завжди вимагає жорсткої дисципліни, яка між іншим підтримується системою покарань за військові злочини. Ця система має давні коріння і свою специфіку. Боротьба українського народу за свою землю, державу, культуру також має багатовікову історію. І від того, як буде побудована армія, від порядку і дисципліни в ній, залежить і сьогоднішнє існування нашої нації, нашої країни, яка лише нещодавно набула незалежність. І збереження держави залежить, у першу чергу, від її Збройних сил.

Стан дослідження проблеми

Цікавими для нашого дослідження виявились роботи М.А. Матвійчук, Д.І. Любченка, Т.Ф. Байраки з історії українського кримінального права у XVI – XVIII ст., В.А. Шершенькової з дослідження військових злочинів у різні періоди історії України, у тому числі – і за III редакцією Литовсько-

го Статуту, В. Шлапаченко з аналізу такого злочину, як шпигунство у XVI – XVIII ст., та інших. Відзначаючи значний внесок зазначених учених у розвиток наукових знань про систему покарань за військові злочини за Литовським Статутом 1588 р. і Кодексом 1743 р., можна констатувати, що порівняльному дослідженню вказаної системи було приділено недостатню увагу.

Мета та завдання статті

Метою статті є проведення порівняльно-правового аналізу системи покарань за військові злочини, які містяться у розділі II «Про оборону земську» Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. та глави 5 «Про службу государевої воєнної і про порядок військовий» Кодексу 1743 р.

Відповідно до мети можна визначити такі завдання статті:

1. Визначити сутність поняття військового злочину та його ознак за III редакцією Литовського Статуту і Кодексу 1743 р.;
2. Проаналізувати та порівняти систему покарань за військові злочини у вказаних нормативних актах.

Виклад основного матеріалу

Для проведення нашого порівняльного дослідження важливо вивчити самі тексти Литовського Статуту 1588 р. та Кодексу 1743 р. [1; 2]. Для визначення сучасного поняття військовий злочин та з'ясування того, які саме злочини вважаються військовими, важливо проаналізувати статті 402-435 Кримінального Кодексу України 2001 р. (далі – ККУ), та Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу» від 25.03.1992 р. [3; 4].

Слід зазначити, що армія – це воєнізована державна структура, призначена для захисту територіальної цілісності та суверенітету держави. Ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» дає визначення військової служби, що є державною службою особливого характеру, яка полягає в професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності [4]. Відповідно ж до ст. 401 ККУ військовими кримінальними правопорушеннями визнаються кримінальні правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними [3].

Спробуємо розібратися, які саме покарання за військові злочини передбачені у Литовському Статуті 1588 р. та Кодексі 1743 р. Під час реформування війська у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій у XVI ст. питанню покращення військової дисципліни та боєздатності армії завжди приділялася належна увага [5, с. 38].

Розділ II «Про оборону земську» III редакції Литовського Статуту регулював відносини щодо несення військової служби у війську Великого князівства Литовського та покарання за ці злочини у випадку невиконання своїх обов'язків військовослужбовцями. Як вважає Т.Ф. Байрака, військові злочини можна поділити на дві групи. До першої слід віднести ті, що були пов'язані із проходженням військової служби, другу групу складали злочини, вчинені під час військової служби або війни, проти мирного населення чи військовослужбовців [6, с. 68; 7, с. 86].

Так, в артикулах 7 і 9 розділу II наголошувалось на тому, що всі піддані держави, власники земельних маєтків, старости, державці, підкоморні та інші урядники земські повітові, так і лицарство, шляхта і кожний стан шляхетський, всі духовні з маєтків своїх отчизних, куплених і закуплених шляхетських, які досягли повноліття, повинні були нести військову службу та споряджати необхідну кількість людей до війська протягом 10 років [1]. Отже, військовозобов'язаними вважались: князь, пан, дворянин, боярин, міщанин, духовна особа.

Військова служба виконувалася тільки в період воєнних дій, але була і постійна армія професійних військовослужбовців, які отримували жалування із скарбниці. Здоровий повнолітній син міг піти замість батька. Якщо сина не було, або він не підходив командиру за станом здоров'я, бать-

ко мусив іти до війська сам: «хто б з підданих наших шляхти, будучи сам здоровий, а мав синів у себе дорослих в сімнадцяти роках був би годний до служби військової, тоді такий син за батька може війну служити» (арт. 12, розділ II) [1].

Поважними причинами звільнення від військового обов'язку Статут визнавав каліцтво чи важку хворобу. Але при цьому три шляхтичі повинні це були підтвердити його хорунжому. Тоді замість себе він повинен був відправити сина, або «з маєтків і на своє місце людину добру і гідну на війну» (арт. 10, розділ II) [1].

За Кодексом 1743 р. вимоги до осіб, які були зобов'язані виконувати військовий обов'язок, були майже аналогічними. Так, у пункті 1 глави 5 Кодексу 1743 р. визначені особи, які повинні нести государеву військову службу. Це шляхетського і військового звання люди, а також іноземці, які на цих землях постійно проживали. Міщани ж під час війни також повинні були служити у війську або брати участь в обороні своїх міст.

За пунктом 4 глави 5 один з братів, які разом утримують маєток, «на військову службу йти повинен». Особи шляхетського або військового звання, які «живуть з торгового промислу по своєму військовому званню повинні службу військову відправляти» (п. 5, глава 5) [2]. Пункт 7 приписував батьку, який мав здорового повнолітнього сина, представляти командиру свого підрозділу сина, «а командир його у військову службу прийняти повинен». Артикули 8-9 визначали правильні причини «Хто від походу звільнений бути може»: це дуже старі, дряхлі і покалічені особи [2].

Якщо проаналізувати військові злочини за Статутом 1588 р. за сучасною класифікацією, то можна виділити такі злочини:

1. Самовільне залишення військової частини або місця служби (військові не можуть покинути військо до кінця війни, каралось ухилення від військової служби, самовільне залишення війська або його залишення з дозволу командира («А хто б підданий наш, з війська поїхав або свого підлеглого до дому відпустив, такий маєток втрачає, як би війни не служив, а була б людина неосіла, а то теж учинив, такий кожний честь свою втрачає так, як би з битви утік») (військовослужбовець втрачав маєток, якщо ж він не мав його, то позбавлявся честі; командир, який відпустив військового до дому, також позбавлявся маєтку, і посади) (арт. 10, розділ II); неприбуття до війська у встановлені строки каралась занесенням у спеціальний реєстр і продовженням служби на вдвічі більший термін (арт. 13, розділ II).

2. Дезертирство («Хто б з битви утік, такий за перевіреними даними від гетьмана через вирок наш, маєток і честь втрачає» (арт. 14, розділ II).

3. Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, засобів пересування чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства («Теж наказуємо: хто б кому на війні, будучи у війську, позичив таврованого коня, зброї і усякої броні, з чим сам приїхав служити, а то б про нього було доведено, від того такий статок позичений увесь через гетьмана нашого, великого князівства литовського, відібраний бути має». У осіб, які під час проходження військової служби позичали свого коня, збрую чи зброю, отримані за позику гроші конфісковували до скарбниці, арт. 15, розділ II). На думку В.В. Дем'яновського, «оскільки серед військових кримінальних правопорушень не було такого виду кримінального правопорушення, як викрадення, привласнення зброї, військового майна, бойових припасів, а тільки крадіжка військової скарбниці та продаж зброї, ножів, стріл, заліза тощо та вивіз їх до ворожих країн, то у разі вчинення таких дій військовий буде відповідати за крадіжку» [8, с. 78].

4. Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень («Наказуємо, аби хорунжі наші не сміли жоден з них земянина і кожного стану людину, що війні підлягає, вдома від війни визволяти та з дороги або з війська відпускати»; «А якщо б який земянин вдома залишився, а хорунжий би того перед гетьманом не повідав і приховав, а то б на нього було доведено, що то навмисно учинив, тоді такий хорунжий вряд свій, хорунжество, втрачає»

(хорунжого позбавляли його чину та посади за самовільне звільнення шляхтича від військової служби); гетьман і писарі його не мали право отримувати гроші після закінчення війни, «коли військо наше має бути розпущено», арт. 16, 17, розділ II).

5. Насильство над населенням у районі воєнних дій («хто б, на війні будучи або в дорозі до війська, будь теж з війська їдучій, кому з духовних або світських станів на будинок або на гумно наїхав або стави і сажівки пошкодив, потравив або які-небудь шкоди спричинив і при такому наїзді ґвалтовному, якщо б кого у будинку такому убив або поранив, побив або ґвалт, насилля шляхтянці учинив, тоді той має за перевіреним доказом горлом караний бути». Тобто за спричинення шкоди населенню, потрави, насильне відібрання харчів, вбивство, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, насильство над жінками застосовували смертну кару (арт. 18, 19, розділ II) [1].

Як зазначає, Д.І. Любченко, «відповідно до норм Кодексу 1743 р. військовими злочинами вважались такі діяння, як: недбале ставлення військовослужбовців до своїх обов`язків, неявка на військову службу, дезертирство, втеча з поля бою, посягання на життя або здоров`я іншого військовослужбовця, злочини проти мирного населення» [9, с. 143]. За Кодексом 1743 р. військовими злочинами вважались:

1. Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості («А якщо хто на службі військовій убив, поранив, або образив товариша, того арештом, тілесними покараннями або смертю карати» (п. 15, глава 5).

2. Самовільне залишення військової частини або місця служби («Без указу від походу не звільняти»; «таких, які у поході без правильних причин не були або з походу втекли, по військовому звичаю штрафувати. Чиновних людей – позбавленням чину, із знатних, але без чину – розжалуванням у рядові, рядових же на тілі карати. Платних рядових по тому ж на тілі карати, із зменшенням за рік жалування штрафувати»; «Якщо б хто, без правильної причини, а більше того за непокорою затримався прибути до війська у строк визначений, тоді такий ослушник в особливий має бути записаний реєстр, с визначенням як довго, поки до війська приїде, затримався, за то стільки ж він часу удвоє служити повинени»; «При отриманні указу в поход всякого звання військові люди виступають з домівок своїх и зобов'язані встати під прапор своєї команди і свого командира в строк і на указане місце» (п. 10-13, глава 5).

За самовільне залишення війська, ухилення від військової служби карали позбавленням чина, переведенням у рядові, а до рядових застосовували тілесні покарання, професійних військових штрафували у розмірі річного жалування.

3. Дезертирство. Дезертирів, «які з походу втекли, по військовому звичаю штрафувати. Якщо військовий під час баталії з неприятелем утік, такий позбавляється честі, або на тілі покаранням. А по важності справи і доказами «смертю покараний» (п. 11, 17, глава 5). Як видно, дезертирство каралось смертю, штрафом, позбавленням чину, тілесним покаранням.

4. Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, засобів пересування чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем. За крадіжку у війську зброї, амуніції, коня, майно, за можливістю, поверталося власнику, а винуватця позбавляли чину або застосовували тілесні покарання. Усі військовозобов'язані повинні були мати власну амуніцію, коня і рушницю. А хто обманом, «під час перевірки» позичав, «обох обманщиків штрафувати і карати по розгляду справи» (п. 16, глава 5).

5. Насильство над населенням у районі воєнних дій. За пограбування військовими маєтків, поєднаним із вбивством, пораненням, або побиттям власників, «насилля жіночому роду вчинене» Кодексом 1743 р. передбачена смертна кара. («А платіж за голову вбитого, побої, рани і покалічення, покарання призначається «по званню». Якщо було лише пограбування, то «образи та збитки» вдвічі заплатити») (п. 13, глава 5).

Пункти 18-20 передбачали, щоб обивателям від війська «образ і розорення»

не було. Фураж і продовольство військовослужбовці зобов'язувалися купувати за ціною, встановленою продавцем, вони не мали права витолочувати поля або отруювати зернові насадження. За збитки, спричинені населенню, військові зобов'язувалися сплачувати подвійний штраф. Навіть з походу військо поверталося разом з командиром, який повинен був довести військовослужбовців додому, «щоб ніяких образ мешканцям не було.

Командир відповідав за порядок у своєму підрозділі. Він зобов'язаний був судити і розглядати скарги. Якщо на рівні командира скарга не розглядалася, військові мали право звертатися до суду. Кримінальні справи, за які передбачалась смертна кара, розглядалися судами. Обов'язком командира було тримати злочинця до суду під «сильним» арештом [2].

6. Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості. Серед пам'яток права, що мали чинність в Україні, саме Литовський Статут 1588 р. вперше встановлює кримінальну відповідальність за шпигунські (у нинішньому розумінні) дії, які на той час були складовою державної зради [10, с. 118].

Шпигунство як злочин, вчинений військовослужбовцями, описувався в артикулі 3 розділу 1 Литовського Статуту 1588 р., у якому містились злочини проти «маєстату господарського». За нього передбачалася страта, а поняття «шпигунства» охоплювало листування з ворогом і повідомлення йому відомостей, які могли б завдати шкоди державі: «і хто б с ворогами нашими дружбу мав, грамотами з порадами з ними листувався, радячись з ними проти нас, государя, і речі посполитої» [1].

У Кодексу 1743 р. шпигунство передбачено у главі 3. Караними діяннями вважались передача ворогу відомостей, зміст яких міг завдати шкоди інтересам держави. За вчинення таких діянь передбачалось покарання у вигляді смертної кари у вигляді четвертування. З метою осоромлення особи злочинця, тіло страченого залишали на місці страти на довгий час. На смерть засуджувалися і діти злочинця, яким «були ті батьківські зради відомі». Необізнаність у батьківському злочині рятувала дітям життя, проте назавжди позбавляла спадкових земель та маєтків, які відходили на користь держави (п. 5, глава 3) [2].

Крім того, за скоєння військових злочинів передбачалось застосування такого виду покарання, як втрата честі, яке було тільки покаранням для шляхтичів. Воно призначалося за злочини, несумісні зі шляхетським достоїнством. Вважалось, що винуватий зганьбив себе і, таким чином, він ставав недостойним «почтивості шляхетської». Позбавлений честі не мав місця «серед добрих людей лицарських», тобто він втрачав права та привілеї, присвоєні шляхетському званню. Він ставав подібно виволанцю, безправною істотою. Під страхом суворого покарання заборонялося давати притулок позбавленому честі та входити з ним у зносини. Для нього залишався один вихід – емігрувати в іншу державу.

До військовослужбовців застосовувалась також такі покарання, як втрата військової посади (наприклад, хорунжого), відшкодування шкоди у подвійному розмірі, занесення у спеціальний реєстр і продовження служби на вдвічі більший термін за затримку прибуття до війська під час походу, конфіскація маєтку та незаконно отриманих прибутків, кримінальний штраф.

Висновки

Таким чином, на підставі зазначеного вище можна зробити наступні висновки:

1. Осмислення змісту процесу розвитку системи покарань за вчинення військових злочинів за ІІІ редакцією Литовського Статуту і Кодексом 1743 р. можливе лише за умов проведення порівняльно-правового історичного дослідження.

2. Перелік військових злочинів, який був передбачений нормами Литовського Статуту 1588 р. (ухилення від виконання військового обов'язку та його неналежне виконання, дезертирство, завдання шкоди цивільному населенню тощо), був відображений і у Кодексі 1743 р. Незмінним залишилося покарання за:

- незаконне користування (оренду, позику) кіньми та зброєю;
- спричинення матеріальної шкоду місцевому населенню під час військових дій, вбивство, каліцтво або насилля над жінками (каралось у діапазоні від подвійного відшкодування шкоди до смертної кари);
- незаконне увільнення військовозобов'язаних від служби командирами (за ці злочини передбачались кримінальні штрафи, конфіскація маєтку, втрата посади, позбавлення честі).

3. Новелами у Кодексі 1743 р. було встановлення покарання за:
- позастатутні стосунки у війську (під час сварки або бійки один військовослужбовець поранив або вбив іншого). За ці злочини передбачались кримінальний арешт, тілесне покарання або страта;
- незаконне користування казенними грошима службовими особами після закінчення походу;
- незаконне користування кіньми або зброєю каралось конфіскацією грошових сум до державної скарбниці.

Література

1. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. Т. 3 (кн. 1): Статут Великого князівства Литовського 1588 року. 672 с.

2. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 / Упоряд. К. А. Вислобоков; за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 1997. 547 с.

3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.

4. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385.

5. Шершенькова В. А. Військові злочини за статутами Великого князівства Литовського (XVI ст.). *Правова держава*. 2019. № 36. С. 36 – 41.

6. Байрака Т. Ф. Формування і розвиток українського і російського кримінального права в XI – першій половині XVII ст.: дис.…канд.юрид.наук : 12.00.01. Київ, 2015. 210 с.

7. Байрака Т. Генеза кримінального права України та Росії за доби Середньовіччя : монографія. Київ : Інтерсервіс, 2017. 266 с.

8. Дем'яновський В. В. Генеза кримінальної відповідальності за привласнення, заволодіння військовим майном шляхом зловживання службовим становищем, вчинене військовою службовою особою. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 5. С. 76 – 80.

9. Любченко Д. І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.: дис.…канд.юрид.наук: 12.00.01. К., 2005. 204 с.

10. Шлапаченко В. Становлення та удосконалення кримінальної відповідальності за шпигунство в законодавстві України XVI – XVIII століття. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2006. Вип. 2 (13). С. 118 – 122.

Kudin S. V., Kostenko I. V., Badakhov Yu. N.

DEVELOPMENT OF THE PUNISHMENT SYSTEM FOR WAR CRIMES ACCORDING TO THE LITHUANIAN STATUTE OF 1588 AND THE CODE OF 1743: A COMPARATIVE STUDY

This article examines the regularities and peculiarities of the development of the system of punishment for war crimes from the 3rd edition of the Lithuanian Statute to the Code of 1743. It is found that the specified documents clearly trace the war crimes known even at the current stage of the development of the criminal law of Ukraine, some of which began formed in the 16th – 18th centuries. It was found that these normative acts provide for severe punishments for war crimes, because the issues of discipline in the army were treated responsibly in the specified period. It was concluded that a sufficiently formed and extensive system of punishments should have maintained strict discipline in the army, whose duty is to

protect the state and its territorial integrity. It is proved that the understanding of the content of the process of development of the system of punishments for the commission of war crimes according to the III edition of the Lithuanian Statute and the Code of 1743 is possible only under the conditions of conducting a comparative legal historical study. It was found that the list of military crimes, which was provided for by the norms of the Lithuanian Statute of 1588 (evasion of military duty and its improper performance, desertion, causing harm to the civilian population, etc.), was also reflected in the Code of 1743. The punishment for : illegal use (rent, loan) of horses and weapons; causing material damage to the local population during hostilities, killing, maiming or violence against women (punished in the range from double compensation to the death penalty); illegal release of conscripts from service by commanders (criminal fines, confiscation of property, loss of position, deprivation of honor were foreseen for these crimes). It was found that the novelties in the Code of 1743 were the establishment of punishment for: extra-statutory relations in the army (during a quarrel or fight, one serviceman injured or killed another). These crimes were punishable by criminal arrest, corporal punishment or execution; illegal use of state money by officials after the end of the campaign; illegal use of horses or weapons was punished by confiscation of sums of money to the state treasury.

Keywords: development; punishment; purpose of punishment; principles of punishment; public punishments; death penalty; corporal punishment; system of private punishments; fine